

१. भारतीय शिल्प

गोल व उठाव शिल्पे –

शिल्पकार जेव्हा मातीचा, दगडाचा अथवा अशाच प्रकारच्या सपाट साहित्याचा पृष्ठभाग कमी – अधिक पुढे आणलेला दाखवतो, तेव्हा त्याला ‘उठावाचे शिल्प’ म्हणतात. अशा उठावाच्या शिल्पाला लांबी, रुंदी व प्रत्यक्ष खोली असते. कमी उठाव असल्यास त्याला कमी उठावाचे व हा उठाव अर्ध्याहून जास्त असल्यास उच्च उठावाचे शिल्प म्हणतात. बरहुत व सांची येथील तोरणावरील शिल्पे कमी उठावातील आहेत. गोल शिल्प हे चारी बाजूंनी पाहता येते. नटराजाची मूर्ती, मथुरेच्या उभ्या बुद्धाची मूर्ती अथवा कोणताही पुतळा चारी बाजूंनी पाहता येतो अशा मूर्तीला ‘गोल शिल्प’ म्हणतात.

त्रिमूर्ती

त्रिमूर्ती – घारापुरी लेणी

स्थळ : मुंबई (मुंबईपासून ६-७ मैलावर घारापुरी बेट किंवा एलिफंटा गुहा)

कालखंड : आठव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील शैव सांप्रदाय (राष्ट्रकूट राजा)

माध्यम : खडक

उंची : १८ फुट

वैशिष्ट्ये : मुंबईपासून सहा – सात मैल अंतरावरील घारापुरी किंवा एलिफंटा नावाचे एक बेट आहे. आठव्या शतकाच्या उत्तरार्धात शैव संप्रदायाच्या अनुयायांनी ही गुहामंदिरे कोरली. पश्चिम भारतातील गुहा मंदिरांचा हा शेवटचा उत्कृष्ट नमुना आहे. येथे अंतर्गत भागात सुमारे १० प्रचंड आकाराची प्रेक्षणीय व प्रभावी उत्थित शिल्पे आहेत. सर्व शिल्पात अत्यंत उत्कृष्ट असे जगप्रसिद्ध त्रिमूर्ती शिल्प आहे. भव्य कोनाड्यात शिवाची तीन रूपे दर्शवणारी ही मूर्ती बसवलेली आहे. उठावशिल्पातली ही मूर्ती आहे. या मूर्तीभोवती प्रदक्षिणा पथ नाही. या मूर्तीस महेशमूर्ती असेही म्हणतात. कारण शैवपंथीय ग्रंथात वर्णिलेली शिवाची तीन रूपे येथे तीन चेहऱ्यांमध्ये दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये सृष्टीचा निर्माणकर्ता वामदेव, पालनकर्ता महेश, व संहारकर्ता रुद्र अशी ही तीन रूपे दाखवली आहेत. त्याचबरोबर या मूर्तीकडे उत्पत्ती, स्थिती व लय ही तीन कार्ये यातून सूचित केलेली आहे. अशा तीन मुखावरील शांत, गंभीर व रौद्र भाव दाखवले आहेत. मूर्तीचे जाड ओठ हेही या शिल्पाचे वैशिष्ट्य आहे.

शंकर रूप –

मधले मुख शंकराचे किंवा महेशाचे असून त्याची शांत मुद्रा, भरदार वक्षस्थळ, कंठात अनेक हार, डोक्यावर उंच कीर्तीमुख (सिंहमुख) असलेला मुकुट दाखवला आहे. शिवाच्या पुढच्या हातात महाळुंग असून हात भंगलेल्या अवस्थेत आहे. मुखावर शांत, गंभीर व निर्विकार भाव आहेत.

भैरव रूप –

डावीकडील मुख अघोर भैरवाचे आहे. मृत्यु व काळ या दोघांचाही संहार करणारा शिव. त्याचे कपाळ पुढे दाखवण्यात आलेले आहे. गरुडाप्रमाणे बाकदार

नाक व पिळदार मिश्या दाखवल्या आहेत. केसांच्या जटा व मुकुटावरील कवटी आणि सर्प ही मृत्यूची चिन्हेही दाखवली आहेत. ही मूर्ती कोनाड्यात असल्याने व या मूर्तीचा भैरव रूपाचा चेहरा छायेत असल्याने नैसर्गिक उग्रतेत अधिकच भर पडते.

वामदेव-

उजवीकडील मुख वामदेवाचे आहे. वामदेव – उमारूप आहे. या मूर्तीच्या चेहऱ्यावर सौंदर्य व यौवनपूर्ण प्रसन्नता दिसते. हातात कमळ हे सजीवता व जीवनाचे प्रतीक म्हणून दाखवले आहे. त्याची केशभूषा व मुकुट यामध्ये पाने फुले व कमळे दाखवलेली आहेत.

या त्रिमूर्तीचे अर्धोन्मीलित डोळे, जाड ओठ, विविध प्रतीकांचा वापर व त्यातून भाव प्रकटीकरण हे सर्व दगडासारख्या कठीण माध्यमातून, अप्रतिम कोरीव कामातून व्यक्त केलेले आहे. हा शिल्पकलेचा सौंदर्यपूर्ण आविष्कार अतुलनीय आहे. भारतातील हे सर्वात मोठे उठावशिल्प आहे. हे शिल्प पेटीसारख्या खोल कोनाड्यात घडलेले असल्याने अथांग व अंधाऱ्या पार्श्वभूमीतून ही मूर्ती प्रकट झाल्यासारखी वाटते.

गंगावतरण शिल्प – महाबलीपुरम

स्थळ : महाबलीपुरम

कालखंड : इ.स. ७ वे ८ वे शतक

माध्यम : टेकडीचा प्रचंड खडक

उंची : सुमारे २७ मीटर लांबी व ९ मीटर उंची

वैशिष्ट्ये : पल्लव शिल्पकारांच्या सर्वोत्कृष्ट कामगिरीचा नमुना म्हणजे, महाबलीपुरमच्या दक्षिणेकडील एका टेकडीमध्ये प्रचंड खडकात कोरलेले गंगावतरण हे प्रसिद्ध उगमशिल्प.

या प्रचंड खडकाच्या मध्यभागी खाच असून त्या खाचेचा फारच कौशल्याने उपयोग करून घेतलेला आहे. या खाचेमुळे खडकाचे दोन भाग झाले आहेत. गंगा स्वर्गातून पृथ्वीतलावर आली, तिचे पाणी या खाचेतून खाली पडत आहे हे दाखवण्यासाठी खडकाच्या वर कुंड बांधून त्यातील पाणी या खाचेतून सोडत असत. परंतु पाण्यामुळे शिल्प खराब होऊ नये म्हणून वर भिंत बांधून तो प्रवाह बंद केला गेला.

भगीरथाने तपश्चर्या करून शंकराला प्रसन्न केले व त्याच्याकडून मिळालेल्या वरातून स्वर्गातील गंगा पृथ्वीवर आणली असा प्रसंग येथे शिल्पित केला आहे. खडकाच्या अरुंद खाचेत हात जोडून उभे असणारे नागराज, नागराणी आणि जलचर दिसतात. याच्या डाव्या बाजूस खडकावर दाढीमिश्रा वाढलेला भगीरथ हात वर करून एका पायावर उभे राहून तप करीत आहे. त्याच्यासमोर भगवान शंकर प्रसन्न होऊन उभे आहेत असे दृश्य कोरले आहे. हा प्रसंग पाहण्यासाठी दोन्ही बाजूला आकाशगामी गंधर्व, अप्सरा, देवदेवता आहेत आणि त्यांची तोंडे मधल्या खाचेकडे आहेत. याशिवाय वेगवेगळे प्राणी व स्त्री पुरुषही जमले आहेत. त्यासाठी पाच- सहा फुटी आकाराच्या शंभराहून अधिक मानवी आकृत्या कोरलेल्या आहेत. खाचेच्या उजव्या बाजूस

गंगावतरण शिल्प

हत्तीचे मूळ आकारातील एक कुटुंब दाखवले आहे. दुसऱ्या बाजूस अशाच प्रकारे बैल, गाय, हरीण यांचे चित्रण केले आहे. खाचेजवळ एक मांजर दोन पायावर उभे राहून तपश्चर्या करताना दाखवली आहे. गुहेत बसलेले वाघ-सिंहही कोरले आहेत. हरणांच्या समूहातील एक हरीण खुराने नाक खाजवतानाही कोरला आहे. शिल्पकाराची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती यातून प्रत्ययास येते. खडकांच्या खालच्या बाजूला अनेक लोक गंगेला हात जोडून वंदन करीत आहेत तर काही गंगाजल भरून घेत आहे असे शिल्पित केलेले आहे.

प्राचीन भारतीय शिलापद्धतीप्रमाणे समूहातील आकृत्यांचे अंशाच्छादन न करता त्या एकावर एक रांग काढून दाखवल्या आहेत. काहींच्या मते या शिल्पात अर्जुन पाशुपत अस्त्रासाठी तपश्चर्या करतो आहे. असा प्रसंग शिल्पित केला आहे. म्हणून त्याला अर्जुनाची तपश्चर्या असेही नाव पडले आहे.

या शिल्पाच्या बाजूला एका स्वतंत्र लहान दगडात एक माकडाने शिल्प कोरलेले आहे.

गंगावतरण शिल्प

नटराज – तंजावर

स्थळ : तंजावर (सध्या झुरिच येथील राईट बर्ग म्युझियम.)

कालखंड : चोलवंश इ.स. ११ वे १२ वे शतक

माध्यम : ब्राँझ.

उंची : ८२ सेंमी (३२.२५इंच)

वैशिष्ट्ये : ही प्रसिद्ध व नाट्यपूर्ण मूर्ती, नृत्याची अधिष्ठात्री देवता म्हणून शिवाचे नटराज रूप समजले जाते. तांडवनृत्यात मग्न असलेल्या नटराजाचे रूप मोहक व लयबद्ध आहे. सुंदर व प्रमाणबद्ध शरीररचना, मुर्तीचा नृत्यातील जोरदार आवेश, अंग प्रत्यंगाचा रेखीवपणा, बोटांचे लयपूर्ण शिल्पांकन या सर्वांमधील लयदार रेषांमुळे शिल्पामध्ये एक प्रकारचा आवेश, सजीवता व विलक्षण चैतन्य निर्माण झालेले आहे. तोल साधण्याचे अप्रतिम

नटराज

कौशल्य, शरीराचे नैसर्गिक सौंदर्य या वैशिष्ट्यांमुळे तांडवनृत्य करणाऱ्या शिवाचे शिल्प अवर्णनीय वाटते.

या चतुर्भुज मूर्तीच्या एका हातात कडकडणारे डमरू, दुसऱ्या हातात धगधगणारी अग्नी, तिसरा हात अभयदर्शक मुद्रा व चौथा हात क्रियादर्शक आहे. उजव्या पायाने अज्ञानरूपी राक्षसाला चिरडले आहे. डावा पाय नृत्याच्या आविर्भावात वर उचलेला आहे. भोवताली अग्नीज्वालांचे वलय आहे. नटराजाचे शरीर, वस्त्र, केशकलाप, अंगावरील सर्प, मोजके अलंकार या सर्वांच्या लयदार शिल्पांकनामुळे हे शिल्प आकर्षक वाटते. मोहक देहयष्टी, चापल्य, नृत्याचा पवित्रा, शिल्पाचा तोल, एकंदर मांडणी यामुळे हे शिल्प अद्भुत वाटते. अशा प्रकारची नटराजाची अनेक शिल्पे आढळतात. परंतु तंजावरचे शिल्प अद्वितीय आहे.

२. भारतीय शिल्पकार

विनायक पांडुरंग करमरकर

(जन्म : २ ऑक्टोबर १८९१, मृत्यू-१३ जून १९६७)

विनायक पांडुरंग करमरकर

हे आधुनिक काळातील प्रसिद्ध शिल्पकार आहेत. त्यांचा जन्म महाराष्ट्र राज्यात कुलाबा जिल्ह्यातील सासवणे गावी झाला. लहानपणी त्यांना मातीच्या मूर्ती, गणपती, इतर देवदेवतांच्या मूर्ती, खेळणी तयार करण्याची आवड होती. अलिबागचे कलेक्टर ऑटो रॉथफील्ड यांना त्यांच्या कलागुणांची खात्री पडली. त्यांनी त्यांना जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट मुंबई येथे कलाशिक्षण घेण्यास पाठवले. तिथे त्यांनी शिल्प कलेतील प्रथम क्रमांकाने पदवी घेतली. त्यानंतर त्यांनी रॉयल अँकॅडमी ऑफ लंडन येथे शिल्पकलेचे उच्च शिक्षण घेतले.

छत्रपती शिवाजी महाराज अश्वारूढ पुतळा, पुणे

शिल्प- हमजोली

इ.स. १९१६ पासून कलकत्ता, बडादेव व अखेरीस मुंबई येथे त्यांनी शिल्प व्यवसाय केला.

भारतातील वास्तववादी शिल्पशैलीत त्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. इ.स. १९२४ मध्ये ईडन गार्डन सोसायटी ऑफ आर्टिस्टच्या वतीने आयोजित प्रदर्शनात 'शंखध्वनी' ही कलाकृती प्रदर्शित केली. पुण्यातील अश्वारूढ छत्रपती शिवाजी महाराजांचा ब्राँझमधील साडेतेरा फुट उंचीचा भव्य पुतळा त्यांनी घडवला. भारतातील हा पहिलाच ब्राँझमधील भव्य पुतळा होय. ते अखिल भारतीय शिल्पकार संघाचे संस्थापक अध्यक्ष होते. त्यांनी मत्स्यगंधा, हमजोली, अनेक व्यक्तिशिल्पे, धीवरकन्या, कोकरू, भक्ती, विसावा, गवळण, प्रवासी, तल्लीनता, ग्रीष्म ऋतु इत्यादी अनेक शिल्पे विविध माध्यमांत तयार केली. शिल्पातील लय, सजीवता व सादृश्यता ही त्यांच्या शिल्पाची वैशिष्ट्ये आहेत. सन १९६८ मध्ये भारत सरकारने त्यांना 'पद्मश्री' किताब देऊन सन्मानित केले.

गणपतराव म्हात्रे

(जन्म : १० मार्च १८७६, मृत्यू-३० एप्रिल १९४७)

या थोर शिल्पकाराचा जन्म पुणे येथे झाला. गणपतराव यांच्यातील कलागुण त्यांना त्यांच्या मातोश्रींकडून लाभले असावेत. त्यांच्या मातोश्री मातीची सुंदर खेळणी व बाहुल्या तयार करत. मातीशी खेळता खेळता त्यांचा संबंध गिरगावातील प्रसिद्ध

गणपतराव म्हात्रे

गणेश मूर्तीकार गोखले यांच्याशी आला. गोखले यांच्या सान्निध्यात गणपतरावांना हळूहळू शिल्पकलेची गोडी लागली व थोड्याच अवधीत ते स्वतः उत्तम मूर्तीकार बनले. तथापि केवळ गणपतीच्या मूर्ती करीत बसणे त्यांना पसंत नव्हते. म्हणून शिल्पकलेचे पद्धतशीर शिक्षण घेण्याकरता ते मुंबईच्या प्रख्यात कलाशाळेत, जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये दाखल झाले.

१८९१ साली शिल्पकलेतील अखेरची परीक्षा ते प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण झाले. त्या वेळचे प्राचार्य ग्रिफिथ्स यांनी म्हात्रे यांना कलाशाळेत शिक्षक होण्यासाठी पाचारण केले. पण ते त्यांनी सविनय नाकारले. गिरगावामध्ये मंगलवाडीत स्वतःचा स्टुडिओ स्थापन केला व स्वतंत्रपणे कामास सुरुवात केली.

म्हात्रे हे कदाचित पहिलेच भारतीय शिल्पकार असावेत की, ज्यांच्या कलाकृती आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात मानाने झळकल्या. १९०२ पासून त्यांच्या यशाची कमान चढतच गेली व बऱ्याच काळपर्यंत त्यांना प्रतिस्पर्धी निर्माण झाला नाही. १९०२ साली त्यांच्या पार्वती – शबरी या शिल्पाकृतीस दिल्ली दरबार प्रदर्शनात सुवर्णपदक मिळाले. त्यापाठोपाठ त्यांच्या सरस्वती या शिल्पाकृतीचा फ्रान्समध्ये जागतिक कला प्रदर्शनात मोठा गौरव करण्यात आला. लंडनमधील मॅगझिन ऑफ आर्ट या मासिकाने या शिल्पाकृतीवर स्तुतीसुमने उधळली आहेत. अमेरिकेत शिकागो येथील जागतिक कलाप्रदर्शनातही त्यांच्या कलाकृतीस मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

शिल्प-मंदिर पथगामिनी(मंदिराकडे)

‘To The Temple’ किंवा ‘मंदिर पथगामिनी’ हे म्हात्रे यांचे शिल्प एक अलौकिक व परिपूर्ण कलाकृती आहे. एक मध्यम बांध्याची, सुंदर सौष्ठव असलेली नवपरिणीता या शिल्पात साकारलेली आहे. नटूनथटून, सालंकृत अशी ही शालीन स्त्री एका हातात पूजेचे साहित्य व दुसऱ्या हातात फुलपात्र घेऊन डौलदारपणे मंदिराकडे जात आहे. तिच्या चेहऱ्यावरील निरागस भाव पाहणाऱ्याला जागच्या जागी खिळवून टाकेल, असा आहे. ही एकच शिल्पाकृती पाहिली तरी, त्यावरून म्हात्रे यांच्या श्रेष्ठ कलागुणांचा प्रत्यय येतो.

भारतीय शिल्पकलेच्या क्षेत्रात रावबहादूर म्हात्रे हे एक अजरामर असे नाव आहे. पाश्चात्य कलेच्या इतिहासात ज्याप्रमाणे मायकेल अँजेलो या शिल्पकाराचे विशेष असे स्थान आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय कलेच्या इतिहासात म्हात्रे यांना स्थान आहे आणि योगायोग असा की, या दोन्हीही थोर व प्रतिभावंत कलाकारांनी आपल्या श्रेष्ठ शिल्पाकृती आपल्या वयाचे पंचविसावे वर्ष ओलांडण्यापूर्वीच घडवल्या. कलेच्या इतिहासातील 'पिएता' नावाची अमर कलाकृती मायकेल अँजेलो याने वयाच्या अवघ्या एकोणिसाव्या वर्षी घडवली तर 'मंदिर पथगामिनी' ही शिल्पाकृती म्हात्रे यांनी अशाच कोवळ्या वयात पूर्ण केली. या एकाच शिल्पाकृतीने म्हात्रे अगदी लहान वयात श्रेष्ठ शिल्पकार बनले. त्या काळातील गाजलेले चित्रकार राजा रविवर्मा हेही शिल्पाकृती पाहून

कौतुक केले. त्यांनी असे म्हटल्याचे सांगतात की, इतकी सुंदर शिल्पाकृती या पूर्वी झाली नाही व पुढे होईल की नाही याविषयी शंका वाटते .

या शिल्पाकृतीने भारतीय शिल्पकलेच्या क्षेत्रात फार मोठा इतिहास घडवला असे म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. २६ नोव्हेंबर १८९४ च्या बाँम्बे गॅझेटमध्ये या शिल्पाकृतीचा गौरव केला आहे. यावरून या शिल्पाकृतीची श्रेष्ठता ध्यानी येते. त्यानंतरही या शिल्पाकृतीने अनेक विक्रम निर्माण केले. १८९६ साली या शिल्पाकृतीसाठी म्हात्रे यांना रौप्यपदक देण्यात आले. १९०४ साली इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या औद्योगिक प्रदर्शनात याच शिल्पाकृतीस सुवर्णपदक मिळाले. एवढेच नव्हे तर अनेक पाश्चात्य वृत्तपत्रांतून या शिल्पाकृतीची मुक्त कंठाने स्तुती करण्यात आली. मॅगझिन ऑफ आर्ट, लंडन या मासिकातही म्हात्रे यांचा To The Temple ची नोंद आढळते.

अशा या जागतिक कीर्ती मिळवणाऱ्या शिल्पकाराकडे साहजिकच भारतीय संस्थानिकांचे लक्ष वेधले. अनेक संस्थानिकांची शिल्पाकृतींची कामे एका मागोमाग म्हात्रे यांच्याकडे येऊ लागली. विशेषतः भव्य आकाराच्या ब्रॉन्झच्या शिल्पाकृती बनवण्याची एक नवी परंपरा म्हात्रे यांनी निर्माण केली. कोल्हापूरचे राजपुत्र शिवाजीराव यांचा भव्य अश्वारूढ असा ब्रॉन्झचा पुतळा प्रथमतः भारतात ओतवण्यात आला. त्यानंतर बडोदे, ग्वाल्हेर, रतलाम आदी संस्थानांत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अश्वारूढ पुतळे म्हात्रे यांनी आपल्या स्टुडिओत घडवले. मुंबईतील न्यायमूर्ती रानडे यांचा, राणी व्हिक्टोरिया यांचा अहमदाबाद येथील पुतळा, म्हैसूरच्या महाराजांचा तसेच ग्वाल्हेर संस्थानातील राजे आदींचे पुतळेही त्यांनी तयार केले. राणा प्रतापसिंह, नाना फडणीस, राणा रणजितसिंह यांचे प्लॅस्टरचे भव्य पुतळेही त्यांच्याच हातून घडले आहेत. डॉ. तैमूलजी नरिमन, नसरवानजी वाडिया, एन. जे. रुस्तमजी वर्गेंचे संगमरवरी अर्धपुतळे त्याचप्रमाणे लॉर्ड सिडनेहम, पंचम जॉर्ज आदी पाश्चात्य व्यक्तींचे पुतळेही त्यांनी तयार केले आहेत. सत्यनारायण, पार्वती,

दत्तात्रय आदी देवादिकांच्या मूर्तीही त्यांच्याकडून तयार करून घेण्यात आलेल्या आहेत. त्यांनी तयार केलेल्या पुतळ्यांची संख्या जवळजवळ दिडशेपर्यंत आहे. त्यांच्या प्रत्येक पुतळ्यातून शिल्पकलेतील काहीतरी नवीन पाहावयास मिळते.

या थोर भारतीय शिल्पकाराचे स्थान भारतीय कलेच्या इतिहासात त्यांच्या शिल्पाकृतींद्वारा अमर झाले आहे. म्हात्रे यांच्या कलाकृतींमधून अनेक कलावंतांनी स्फूर्ती घेतली आहे. केवळ शिल्पकार म्हणूनच नव्हे तर कलाक्षेत्रातील एक तज्ज्ञ म्हणून त्यांचे नाव घेता येईल. शिल्पकलेतील अनेक तंत्रे त्यांनी आत्मसात केली होती. मातीचे काम, धातूचे ओतकाम, दगडावरील खोदकाम इत्यादी अनेक माध्यमांतून म्हात्रे यांची कला प्रगट झाली आहे. त्यांची कला नयनमनोहर तर आहेच; परंतु तितकीच शास्त्रशुद्धही आहे. म्हणूनच ती कोणत्याही काळात श्रेष्ठ ठरणारी आहे.

रावबहादूर म्हात्रे यांचे दुसरे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी शिल्पशास्त्रातील बऱ्याच गोष्टींचा सखोल अभ्यास केला होता. त्यांची प्रत्येक शिल्पाकृती प्रमाणबद्ध व तंत्रदृष्ट्या निर्दोष असे. पन्नास – साठ वर्षांपूर्वी त्यांनी घडवलेल्या ब्रॉन्झच्या ओतकामाच्या मूर्ती आजही सतेज दिसतात. धातूच्या ओतकामाचा शास्त्रशुद्ध अनुभव असल्याशिवाय अशा प्रकारची सफाईदार कामे सर्वथा अशक्य आहेत. अशा चिकित्सक बुद्धीच्या या शिल्पकाराचे संशोधन अखेरपर्यंत चालू होते. ब्रिटिश राजसत्तेतसुद्धा त्यांच्या गुणांची कदर झाली व राजदरबारी १९२९ साली त्यांनी रावबहादूर असा मानाचा किताब बहाल करण्यात आला.

अशा या गुणी शिल्पकाराने सतत काम करत राहून ३० एप्रिल १९४७ रोजी जगाचा निरोप घेतला. भारतीय कलातिहासात आपले नाव अमर करून ठेवणाऱ्या या श्रेष्ठ शिल्पकाराची जन्मशताब्दी १९७६ मध्ये साजरी करण्यात आली. या गुणी शिल्पकाराच्या शिल्पाकृती नव्या कलावंतांना बऱ्याच काळापर्यंत स्फूर्ती देत राहतील यात शंका नाही.

राम वनजी सुतार – शिल्पकार

(जन्म : १९ फेब्रुवारी १९२५)

शिक्षण – जी. डी. आर्ट, शिल्पकला, प्रथम श्रेणीत प्रथम, सुवर्णपदक, १९५३ सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट, मुंबई

महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यात गोंदूर या गावी राम सुतारांचा जन्म झाला. त्यांना मातीची खेळणी बनवणे, चित्रे काढणे वा लाकडी कोरीव काम करणे आवडत असे. ही बाब चाणाक्ष चित्रकला शिक्षक श्रीराम जोशींनी हेरली व त्यांना कलेकडे वळवले. मुंबईच्या जगप्रसिद्ध सर जे.जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये शिल्पकलेला प्रवेश घेण्यापासून शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत जोशी सरांनी त्यांना मदत केली. ते नेहमीच राम सुतारांना गुरूस्थानी राहिले. सन १९५४-५८ अशी चार वर्षे त्यांनी पुरातत्त्व खात्यात 'मॉडेलर' म्हणून नोकरी केली. त्या काळात त्यांनी वेरूळ अजिंठा शिल्पांच्या डागडुजीची कामे केली.

वेरूळच्या नोकरीत ते काही काळ चाळीसगावला जगप्रसिद्ध टेबलटॉप छायाचित्रकार केकी मूसांच्या सहवासात राहिले. सन १९५८ मध्ये त्यांना दिल्लीत केंद्र शासनाच्या इन्फर्मेशन ब्रॉडकास्टिंग विभागात टेक्निकल असिस्टंट म्हणून नोकरी मिळाली. दीड वर्षांतच तेथील नोकरीचा राजीनामा देऊन १९५९ पासून स्वतंत्र शिल्पकार म्हणून ते दिल्लीत छोटी मोठी कामे करू लागले. सन १९६० मध्ये राम सुतारांना मध्यप्रदेश- राजस्थान सीमेवरील चंबळ नदीवरील गांधी सागर डॅमवर ४५ फुट

उंचीचे चंबळ नदीचे स्त्री रूपातील सिमेंट काँक्रीटमधील शिल्प घडवण्याची संधी मिळाली. या शिल्पामुळे त्यांना भरपूर प्रसिद्धी मिळाली.

गेल्या ७० वर्षांत राम सुतारांनी दगड, सिमेंट, ब्राँझ, फायबर अशा विविध माध्यमांत शेकडो शिल्पे साकारली. त्यात व्यक्तिशिल्पे, स्मारकशिल्पे तसेच म्यूरल्स आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराज, पृथ्वीराज चौहान, संत तुकाराम, संत कबीर, महाराजा रणजितसिंह, महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, भगतसिंग, सुभाषचंद्र बोस, विवेकानंद, मौलाना आझाद, सरदार वल्लभभाई पटेल, लालबहादूर शास्त्री, पंडित नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जयप्रकाश नारायण, दिनदयाल उपाध्याय, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी अशा महनीय व्यक्तींची शिल्पे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. संसद भवन दिल्ली येथील प्रवेशद्वारासमोर पद्मासनात ध्यानस्थ अवस्थेत बसलेले १६ फुट उंचीचे महात्मा गांधी हे ब्राँझ शिल्प अध्यात्मिक भावमुद्रेसाठी नावाजले गेले. जगभरातील १५० हून अधिक देशात सुतारांची गांधीजींची शिल्पे पोहोचलेली आहेत. हरियाणातील ब्रम्हसरोवर कुरुक्षेत्र येथील कृष्णअर्जुन हे ६० x ३५ फुट लांबी व उंचीचे ब्राँझ शिल्प भव्यता आणि भावपूर्ण आविष्करणासाठी ओळखले जाते. राम सुतारांचा दिल्ली जवळील नोएडा, सेक्टर -६३ येथे स्टुडिओ व जवळच दररोज १००० किलो धातूचे कास्टिंग करण्याची क्षमता असलेली भव्य फाऊंड्री आहे. तसेच साहिबाबाद [गाझियाबाद] येथे 'आनंदवन' या नावाच्या सहा एकर प्रशस्त जागेत त्यांनी बनवलेल्या आजवरच्या सर्वच शिल्पाकृतींच्या प्रतिकृतींचे कलात्मक शिल्पोद्यान उभारलेले आहे.

त्यांच्या कलेचा गौरव म्हणून शासनाने पद्मश्री (१९९९), पद्मभूषण (२०१६), टागोर अवॉर्ड (२०१६) तसेच बॉम्बे आर्ट सोसायटीचा (२०१०) रूपधर जीवगौरव पुरस्कार देऊन केलेला आहे. त्यांच्या "स्टॅच्यू ऑफ युनिटी" या जगप्रसिद्ध व्यक्तिशिल्पाचे रसग्रहण पुढीलप्रमाणे,

‘भारतीय शिल्पकला’

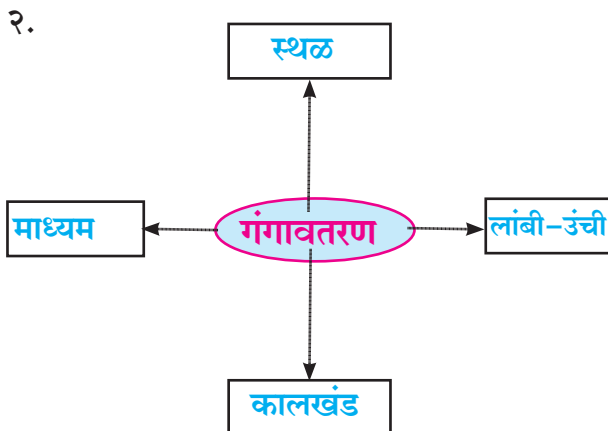
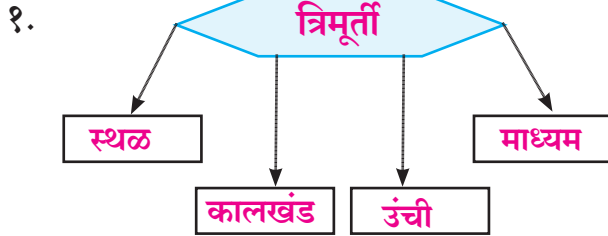
प्र. १ सविस्तर टिपा लिहा.

१. घारापुरी येथील त्रिमूर्ती
२. पल्लव शिल्पकलेचा नमुना असलेले गंगावतरण शिल्प
३. चोलकालीन नटराज मूर्तीची आकर्षक रचना
४. गंगावतरण शिल्पाची मांडणी.

प्र. २ रिकाम्या जागा भरा.

१. पश्चिम भारतातील गुहा मंदिराचा शेवटचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे ..... हे शिल्प होय.
२. त्रिमूर्ती ....., ... व ..... ही तीन कार्ये सूचित करते.
३. नटराजाची मूर्ती सध्या ..... या ठिकाणी आहे.
४. गंगावतरण शिल्प ..... येथे आहे.

प्र. ३ आकृतिबंध पूर्ण करा.

‘भारतीय शिल्पकार’

प्र. १ योग्य जोड्या जुळवा

‘अ’ गट

‘ब’ गट

१. वि. पां. करमरकर	स्टॅच्यू ऑफ युनिटी
२. रावबहादूर म्हात्रे	मत्स्यगंधा, हमजोली
३. राम वनजी सुतार	मंदिर पथगामिनी

प्र. २ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा ब्रांझमधील भारतातील पहिलाच भव्य पुतळा घडवणाऱ्या प्रसिद्ध शिल्पकाराचे नाव काय ?
२. चंबळ नदीचे स्त्री रुपातील शिल्प कोणत्या माध्यमातील आहे ?
३. इंग्रज सरकारने रावबहादूर ही पदवी कोणत्या महान शिल्पकाराला बहाल केली ?
४. मंदिर पथगामिनी हे शिल्प कोणत्या संग्रहालयात पहावयास मिळते ?
५. प्रसिद्ध शिल्पकार श्री. करमरकर यांच्या शिल्पाची तीन वैशिष्ट्ये कोणती ?

प्र. ३ टिपा द्या.

१. वि.पा. करमरकर
२. रावबहादूर म्हात्रे
३. राम वनजी सुतार

प्र. ४. रसग्रहणात्मक सविस्तर टिपा लिहा.

मंदिर पथगामिनी (मंदिराकडे)

प्र. ५ दोन प्रसिद्ध शिल्पांची नावे लिहा.

१. वि.पा. करमरकर
१. .... २. ....
२. रावबहादूर म्हात्रे
१. .... २. ....
३. राम वनजी सुतार
१. .... २. ....